

NOI DIRECȚII ÎN ISTORIOGRAFIA CONTEMPORANĂ ISTORIA MENTALITĂȚILOR

ALEXANDRU FLORIN PLATON

Într-un extrem de interesant text, tipărit în 1979 de către editura pariziană **Seuil** și intitulat **Comment on écrit l'histoire**, Paul Veyne — unul dintre cercetătorii care au meditat cu stăruință la condiția epistemologică a istoriei și la statutul slujitorilor ei — atrăgea atenția asupra caracterului relativ, fatalmente limitat și uneori ambiguu al conceptelor istorice, incapabile, după opinia sa, de a cuprinde și reda toată varietatea și complexitatea fenomenelor și proceselor despre care depun mărturie.

Conceptul destul de nou de „mentalități colective”,¹ este, și el, unul afectat de această neputință, ceea ce ar explica, poate, de ce direcția în care se înscrie — **istoria mentalităților** — rămâne încă, cel puțin în aparență, insuficient de limpede, în așa cum se va vedea imediat, principii, metode de cercetare și sferă de aplicație.

Nimic neobișnuit, totuși — s-ar putea spune — în această situație. Nici o disciplină științifică nouă nu a fost ocolită, la începutul procesului de făurire a propriei conștiințe de sine, de incertitudini și ambiguități. Să ne reamintim, bunăoară, cât de dificil a fost acest proces în cazul istoriei însăși, de la Herodot încoace. Numai că, în privința istoriei mentalităților, incertitudinile începutului par a se prelungi nefiresc de mult deși, iată, au trecut câteva decenii bune de la debutul, să-i spunem oficial, al preocupărilor în acest domeniu. Am spus „debut oficial” deoarece, paradoxal, această nouă direcție istoriografică este, de fapt, destul de veche. Asemenea unui personaj celebru al lui Molière, care scria proză fără să știe, adepții muzei Clio și simpatizanții lor au făcut istorie a mentalităților fără să-și dea seama și, deci, fără să o poată numi astfel.

Voltaire, de pildă, pentru a nu da decît un exemplu, intenționa, se pare, să scrie, spre sfîrșitul vieții, o istorie a spiritului uman, care trebuia să reprezinte concluzia definitivă a întregii sale opere². Nu a făcut-o pînă la urmă, dar ideea ni s-a transmis și este grăitoare.

Să nu ne grăbim, totuși, a atribui prea repede Secolului luminilor paternitatea noii direcții și a vedea o inovație acolo unde ea nu era și

nu putea fi. Căci, convingerea în linii generale comună, a lui Voltaire, Montesquieu, Diderot și a celorlalți, în existența unei finalități imanente dezvoltării, credința aproape religioasă a lor, a epocii, în progres — care avea să se precizeze, mai ales, în secolul următor — au avut rezultatul, între altele, de a proiecta asupra trecutului iluzia periculoasă că întreaga istorie nu era, în fond, altceva decât o evoluție predestinată, care-și afla încheierea firească în modernitatea celui de al XVIII-lea veac, iar înaintașii — un grup uman omogen, animat de aceeași ideologie și sensibilitate ca oamenii prezentului. Ne putem închipui — și am avea dreptate — că nici monumentală sinteză, concepută de autorul **Secolului lui Ludovic al XIV-lea**, nu ar fi fost scutită de această eroare.

Nimic nu putea fi, în aceste condiții, mai păgubitor pentru dezvoltarea unei istorii a mentalităților colective.

A fost nevoie ca omenirea să participe la tragica încheștare a primului război mondial și să asiste la toate transformările ulterioare pentru ca această durabilă viziune despre trecut, aproape unanim împărtășită pînă atunci, să înceapă a se dezagrega. Clătinate în convingerea superiorității civilizației lor față de celelalte civilizații și refuzînd să mai recunoască istoriei un sens, generațiile de după 1918 au renunțat să mai vadă în societățile străvechi etape ale unei evoluții „programate”, abandonînd și prejudecata curentă a unei naturi umane universale și imuabile.

Tocmai din această nouă imagine a diversității umanității în timp și spațiu s-a născut, mai tîrziu, interesul pentru mentalitățile colective. În mod cu totul paradoxal, acest interes, grefat pe pesimismul existențial postbelic, a fost stimulat și de alt fenomen, specific aceleiași perioade și avînd o cauză similară este vorba de contestarea valorii științifice a istoriei.

Negarea capacității ei cognitive și de previziune, reproșurile vehemente care îi vizau statutul și metodele de investigație dar, mai presus de toate, ușurința cu care a acceptat să servească cele mai dubioase cauze (ceea ce l-a determinat, după cum se știe, pe Paul Valéry să o înfiereze ca „produsul cel mai periculos al chimiei intelectului omenesc”) i-a îndreptățit pe mulți să afirme, atunci, că există o „criză a istoriei”³. Astăzi știm foarte bine că, de fapt nu era vorba decât despre criza unei anumite concepții istorice, evenimentțială, factologică, care condamna tot ce putea însemna ipoteză ca metodă de lucru și generalizare ca obiectiv final al investigației.

Această concepție pozitivistă, la început, nu fusese — să fim bine înțeleși — la fel de dăunătoare pentru practica istorică, cum a fost mai tîrziu. Dimpotrivă, prin introducerea în circuitul științific a unui mare volum de documente și perfecționarea metodei critice, ea a avut, inițial, un merit incontestabil în progresul disciplinei noastre. Nimeni nu poate nega acest lucru. Acum, însă, în noile împrejurări create de marile prefaceri intervenite în primii ani de după război, ea devenise, firesc, am spune, necorespunzătoare, dezacordul trebuind imediat împie-

dicat să se adîncească. Într-o lume nouă, istoria trebuia să se reînnoiască sau să dispară.

Din această gravă preocupare a apărut școala istorică franceză a „Analelor”. Înființarea ei s-a datorat inițiativei unui grup de intelectuali, proveniți din orizonturi culturale diferite, dar, în același timp, și înrudite: istoricii Lucien Febvre, Marc Bloch și Henri Pirenne, geograful Albert Demangeon, sociologii Lucien Lévy-Bruhl și Maurice Halbwachs, cărora le trebuie alăturate o serie de personalități independente, dar nu mai puțin prestigioase, care au jucat același rol de pionieri olandezul Johan Huizinga, germanul Norbert Elias și Mario Praz⁴.

Desigur, nici acum preocupările pentru mentalul colectiv nu au ajuns să constituie un domeniu distinct de cercetare, sau termenul „mentalități” să fie utilizat în mod explicit. Noua istorie a mentalităților se confunda, deocamdată, cu istoria economică și socială, nouă și ea, cu ajutorul căreia fondatorii „Analelor”⁵ intenționau să ofere istoriei marea deschidere de care avea atunci atîta nevoie. Totuși, prin inițiativa lor, Febvre, Bloch și ceilalți au creat definitiv fără ca, desigur, să-și propună acest lucru, premisele desprinderii ulterioare a istoriei mentalităților ca direcție istoriografică originală și autonomă.

Această delimitare începe să se producă după 1960, ca urmare a dezvoltării cercetărilor demografice și de antropologie culturală. Ceea ce primele lăsau să se întrevadă referitor la densitatea populației, la stagnările și creșterile ei a pus o serie de probleme interesante, nebănuite, încă, pînă atunci, legate de cauzele fenomenelor demografice, atitudinile în fața vieții și a morții, fața de naștere, familie etc. La fel, descoperirea „gîndirii sălbatice”, care a relevat existența unor culturi impresionante ce nu evoluaseră, însă, pe coordonatele scrisului, i-a condus pe antropologi spre anchetarea, tuturor realizărilor culturii materiale și orale a oamenilor „primitivi”, pentru a pune în evidență atitudinile și reprezentările fundamentale sau modurile cum aceștia își imaginaseră existența⁶.

Un capitol, cel mai lung și mai dificil, era încheiat, astfel, aici. Istoria mentalităților devenise, în sfîrșit, o nouă dimensiune a scrisului istoric. O nouă dimensiune, într-adevăr, dar nu încă limpede în — așa cum spuneam — obiective, principiile metode.

Ce era de fapt această istorie a mentalităților? Ce aducea ea nou în istorie?

În primul rînd, era o istorie neobișnuită, non-conformistă, am spune, pentru că, eliberată de limitele tradiționale între care evoluase în secolul al XIX-lea și în prima parte a celui de al XX-lea cercetarea istorică, ea își propunea să îmbrățișeze „ansamblul manierelor în care oamenii trăiesc și gîndesc”⁶, „manifestările lor inconștiente și semiconștiente, în complexele lor determinări ideologice, sociale, politice sau culturale”⁹. Nimic din ce este omenesc nu trebuia să-i fie străin noii istorii.

În al doilea rând, apariția ei a însemnat lărgirea considerabilă a teritoriului anchetei istorice. Subiecte noi, despre care, pînă atunci, nu se bănuia că vor putea constitui, într-o bună zi, materie de cercetare, au început să se înmulțească în revistele de specialitate, devenind, în scurt timp, pîinea cotidiană a multor istorici **regimul de muncă, familia, viața familială, atitudinea față de diferitele vîrste** și modificările mentale care decurg din succesiunea lor, **educația, alimentația, sănătatea și bolile, sexologia, delincvența și criminalitatea** etc.

Această varietate tematică, extrem de mare, face, evident, imposibilă circumscrierea istoriei mentalităților unui anumit domeniu. Nici nu putem vorbi, de altfel, despre **un** domeniu al acestei istorii, pentru că, prin aspirația de a reconstitui umanitatea trecută, în toate ipostazele, pe baza a tot ceea ce compune cotidianul vieții, ea se refuză oricărei încadrări. Nu ea se circumscrie cuiva, ci totul i se circumscrie. Este, practic, o **istorie totală**. Cum foarte frumos scrie Alphonse Dupront „mentalitățile constituie substanța istoriei și a face istorie înseamnă, implicit, a face istoria mentalităților“.¹⁰

Istorie totală, dar nicidecum definitivă. Asemenea „mistrețului cu colți de argint“, totalitatea (sau globalitatea) se îndepărtează tot mai mult, pe măsură ce apropierea de ea devine mai mare. În acest sens, istoria mentalităților se află într-o continuă (pre)facere, fiind alimentată de noile surse de informații descoperite, în ultimul timp, cu o frecvență din ce în ce mai mare.

Lărgirea considerabilă a teritoriului anchetei istorice a fost în consecință, însoțită de, în al treilea rând, extinderea nelimitată a conceptului de izvor al istoriei. Oralitatea și scrierea (prin **ce** transmite, cît și **cum** transmite ea) iconografia, clișeele figurative și lexicale, chiar muzica se conjugă firesc, aici, cu sursele tradiționale pentru a restitui cîte un fragment din complicata textură a cotidianului, în rețeaua căruia este prins, invizibil, mentalul colectiv.

Cît de departe sîntem de naiva convingere a unui Charles Langlois că imaginea întregă a trecutului se poate constitui numai prin lectura critică a documentelor !

Totuși, în pofida acestei abundențe de surse, misiunea istoricului mentalităților nu este mai ușoară decît a istoricului căruia îi lipsesc aceste surse sau care dispune de ele în cantitate insuficientă. În primul rînd pentru că este obligat să renunțe — cel puțin în parte — la selecție. Istoria, se știe, este o reconstituire. Una **selectivă**, însă, întrucît ea se compune numai din ceea ce au pus la dispoziție izvoarele și **ce a ales** istoricul din aceste izvoare. Or, în cazul istoriei mentalităților, selecția — înțeleasă în acest mod — devine, practic, inoperantă sau, cel mult, limitată, deoarece mentalitățile colective nu pot fi aduse la lumină decît prin punerea laolaltă a **tuturor** informațiilor extrase din locuri atît de diverse. Mai mult, încă, însăși punerea în ecuație a acestor surse, coroborarea lor, devine, pentru istoricul mentalităților, de-a dreptul descurajantă.

Descurajantă sau, cel puțin, foarte greu de întreprins, mai întîi pentru că operațiunea se supune, atunci cînd este vorba de mentalități,

aitor rigori decât celor obișnuite. Oricărei societăți îi sînt specifice mai multe mentalități; am risca să spunem o mare diversitate. Există, în cuprinsul ei, mentalități de clasă, individuale sau de grup și, probabil, o mentalitate generală, dar, și în cadrul fiecărei clase, individ sau grup diferențele între mentalități sînt foarte pronunțate. Aceste nivele diferite, care se influențează reciproc, dar nu se determină mecanic, evoluează și în ritmuri diferite. Dacă punerea în relație a documentelor referitoare la aceste mentalități este — cum spuneam — atît de grea, lucrul se datorează tocmai cerinței ca reconstituirea pe care ele o operează să oglindească această diversitate socio-culturală și, în egală măsură, evolutivă.

Dar, tentativa de a pune documentele să vorbească se dovedește descurajantă și fiindcă, înainte de a face acest lucru, istoricul trebuie să fie capabil să **înțeleagă** informațiile diferite, venite din atît de multe direcții deodată. Apare, aici, necesitatea cercetării interdisciplinare și a lucrului în echipă, întemeiat pe noi metode — încă două elemente inedite pe care le aduce istoria mentalităților. Așa, de pildă, prin intermediul ritualurilor, al ceremoniilor și așa-ziselor vindecări miraculoase, evidențiate de studiul religiilor, istoricul mentalităților poate decoda credințele și sistemele de valori dintr-o societate. Astfel au procedat Keith Thomas, în studiul consacrat mentalităților religioase medievale, sau Marc Bloch¹¹, Peter S. Schramm, Ernst Kantorowicz și Bernard Guenée, pornind de la cîteva dintre clișeele principale ale iconografiei și literaturii Evului Mediu figura sfintului, pelerinajele la locurile sfînte sau cultul moaștelor¹².

Tot astfel, celor interesați de manifestările marginale dintr-o societate, cum ar fi delincvența, criminalitatea, vrăjitoria etc, postulatele psihologiei sociale despre determinarea psihică a individului de către mediul social și interacțiunea individ-societate, le pot oferi numeroase sugestii¹³.

De asemenea, mentalitățile colective nu pot fi separate nici de istoria culturii, de ale cărei idei, credințe, valori, echipament intelectual și modele sînt considerabil influențate¹⁴.

Există o gamă largă de metode care sprijină această anchetă interdisciplinară, descoperind mentalitățile colective din cele mai surprinzătoare și spectaculoase unghiuri. De exemplu, „arheopsihologia“, care își propune o cercetare „arheologică“ a reminescențelor de psihologie ce se ascund în ungherele cele mai obscure ale atitudinilor și comportamentelor noastre zilnice¹⁵. Sau, metoda studierii condițiilor materiale (alimentație, locuințe, igienă, unelte, mijloace de transport etc), care poate explica, plauzibil, de pildă, instabilitatea afectivă a cavalerilor secolului al XII-lea¹⁶.

Să mai adăugăm, la acestea, metodele cercetării sistemului educațional și a copilăriei¹⁷, a mijloacelor de informare¹⁸, a miturilor, a credințelor, a atitudinilor și sentimentelor fundamentale (față de viață, moarte, etc)¹⁹, a iconografiei²⁰, a limbajului²¹ și utilajului mental și, nu în ultimul rînd, aceea a investigării diferențiate a duratei (în conformitate cu clasificarea tripartită propusă de Fernand Braudel „du-

rata lungă“, „durata medie“ și „durata scurtă“) ²² care, am văzut, reflectă nivelele și ritmurile diferite ale mentalităților.

Bineînțeles — să o spunem, acum, la urmă — mînuirea unor metode și dialogul cu discipline atît de variate nu pot fi ușoare. Ele reclamă nu numai o îndelungată experiență, o vastă cultură istorică sau o remarcabilă acribie, dar și o anumită stare de spirit liberă de — ceea ce, același A. Dupront, numește — „orice presupozitii și de un număr cît mai mare de condiționări“. Numai reunind aceste calități, cercetătorul mentalităților colective va putea „să facă legături fără să mecanizeze, să aprofundeze fără să transplanteze“²³, apropiindu-se cu încă un pas, de țelul fundamental al oricărui adevărat istoric: restituirea umanității trecute „așa cum a fost“.

N O T E

* Intrucît cărțile și articolele cu subiecte de istoria mentalităților sînt foarte numeroase, iar enumerarea lor ar necesita un spațiu prea mare, ne vom mîrgini să semnalăm doar acele texte cu valoare metodologică, în măsură să ofere o imagine generală despre natura, obiectivele, principiile, metodele și principalele teme specifice acestei noi direcții în istoriografie. Lucian Boia, *Istoria mentalităților (cu privire specială asupra Școlii de la „Annales“)*, în RRH. 33, 5, 1980; Idem, *The History of Mentalities. A Way to an allcomprising History*, în RÊSEE, XVIII, 4, 1980; Alexandru Duțu, *Ce aduce nou istoria mentalităților?*, în „România literară“, XIII, nr. 14, 1980; idem, *Sources, Dynamics, Structures, Explanations of Change*, în RÊSEE. XVIII, nr. 4, 1980; idem, *Literatura comparată și istoria mentalităților*, București, 1982; idem, *Modele, imagini, priveliști. Incursiuni în cultura europeană modernă*, Cluj-Napoca, 1979; Alphonse Dupront, *D'une histoire des mentalités*, în RRH, IX, 3, 1970; *Faire de l'histoire* (sous la direction de Jacques le Goff et Pierre Nora), vol. III, Paris, 1974; *L'Histoire et ses méthodes. Recherche, conservation et critique des témoignages* (sous la direction de Charles Samaran), Paris, 1967; *La Nouvelle Histoire* (sous la direction de Jaques le Goff, Roger Chartier et Jacques Revel), Paris, 1978.

¹ Expresia este de origine engleză și, în forma de singular, („mentalitate“) apare în secolul al XVII-lea, cu înțelesul de manieră generală de gîndire a unei societăți (Jacques le Goff, *Les mentalités: une histoire ambiguë*, în vol. *Faire de l'histoire*, vol. III, Paris, 1974, p. 82. Vezi și George Duby, *Histoire des mentalités*, în vol. *L'Histoire et ses méthodes*, Paris, 1967, p. 940. Precizăm că acest sens inițial, în vigoare și astăzi, este limitat și că forma corectă de utilizare a expresiei este pluralul („mentalități“).

² Georges Duby, *loc. cit.*, p. 939.

³ Roger Chartier, *Outils mental*, în vol. *La Nouvelle Histoire*, Paris, 1978, p. 449—450.

⁴ Philippe Ariès, *L'histoire des mentalités*, în *La Nouvelle Histoire*, p. 403—404.

⁵ Este vorba de revista „Annales. Economies. Sociétés. Civilisation“ (titlul actual), fondată în 1929, la Strasbourg, al cărei nume desemnează, totodată, și școala istorică, formată, treptat, în jurul ei.

⁶ Alexandru Duțu, *Literatura comparată și istoria mentalităților*, București, 1982, p. 37—38.

⁷ Idem, *Ce aduce nou istoria mentalităților?*, în „România literară“, XIII, nr. 14, 1980, p. 20—21.

- ⁸ Roger Chartier, *loc. cit.*, p. 452.
- ⁹ Lucian Boia, *Istoria mentalităților (cu privire specială asupra școlii de la „Annales“)*, în Rdl, 33, nr. 5, 1980, p. 94.
- ¹⁰ Alphonse Dupront, *loc. cit.*, în RRH, IX, 3, 1970, p. 381.
- ¹¹ Cf. *Les Rois thaumaturges*, Paris, 1924.
- ¹² Jacques Le Goff, *Les mentalités ; une histoire ambiguë*, *loc. cit.*, p. 77—78.
- ¹³ A se vedea, spre exemplu, admirabilul studiu al lui Robert Mandrou, *Magistrats et sorciers en France au XVIIe siècle*, Paris, 1968, sau cel al lui Michel Foucault, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Paris, 1975.
- ¹⁴ În privința raportului dintre mentalități și istoria culturii, sugestii fertile pot fi găsite la Alexandru Dușu, *Modele, imagini, privești*, Cluj-Napoca, 1979.
- ¹⁵ A se vedea Emmanuel le Roy-Ladurie, *Montellou, village occitan de 1294 à 1324*, Paris, 1982, precum și traducerea în limba română a cărții lui Bartolomé Bennassar, *Inchiziția spaniolă (sec. XV—XIX)*, București, 1983.
- ¹⁶ Robert Delort, *La vie au Moyen Age*, Paris, 1982, p. 160—187.
- ¹⁷ Philippe Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Paris, 1973.
- ¹⁸ Jean Lacouture, *L'Histoire immédiate*, în *La Nouvelle Histoire*, p. 270—293.
- ¹⁹ Philippe Ariès, *Essais sur l'histoire de la mort en Occident*, Paris, 1975 „Lucien Febvre, *Histoire des sentiments. La terreur*, în „Annales. E.S.C.“, 1951 ; idem, *Le sentiment de sécurité*, în „Annales E.S.C.“, 1956 etc.
- ²⁰ Pierre Francastel, *Realitatea figurativă*, București, 1972.
- ²¹ A se vedea, spre exemplu, Alphonse Dupront, *Semantique historique et histoire*, în „Cahiers de lexicologie“, nr. 15, Paris, 1969.
- ²² Distincție afirmată pentru prima dată în *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1966, 2 vol. (Apud F. Braudel, *Écrits sur l'histoire*, Paris, 1969, p. 11—15) și reluată, mai târziu, în *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe — XVIIIe siècle*, Paris, 1979, al cărei prim volum a fost tradus, de curând, și în românește, sub titlul *Structurile cotidianului : posibilul și imposibilul*, București, 1984, vol. I—II.
- ²³ A. Dupront, *D'une histoire des mentalités*, *loc. cit.*, p. 387—388.

NOUVELLES DIRECTIONS DANS L'HISTORIOGRAPHIE CONTEMPORAINE : L'HISTOIRE DES MENTALITÉS

Résumé

Direction historiographique assez ancienne, pourtant, l'histoire des mentalités ne s'est vraiment pas développée qu'à partir surtout de 1960, par l'entremise de l'histoire économique et sociale, de la démographie et de l'anthropologie culturelle.

Depuis, elle jouit de la part de tous les historiens — ou peu il s'en faut — d'une attention privilégiée.

Il y a plusieurs motifs de cette importance contemporaine de l'histoire des mentalités. La premier c'est son objet d'étude, même : toutes les manières de vivre, d'agir et de penser des hommes, point de tout isolées, mais dans le cadre de leur interaction avec le milieu social, intellectuel, politique, économique.

Le second c'est l'élargissement considérable du territoire de l'enquête historique encore une conséquence de l'apparition de cette nouvelle histoire.

Le troisième, enfin, c'est l'accumulation pratiquement infinie des sources, ce qui engage les historiens à travailler en équipe, à l'aide de plusieurs disciplines scientifiques apparentées à l'histoire la linguistique, la psychologie etc.

Ensuite, l'auteur passe en revue les nouvelles méthodes utilisées par l'histoire des mentalités et conclut par en souligner l'importance ainsi que les qualités humaines et scientifiques que celle-ci exige de la part de tous ceux qui souhaitent lui consacrer leurs efforts.